

POREKLO RIMSKE SLIKANE KERAMIKE

IRMA ČREMOŠNIK

Ljubljana

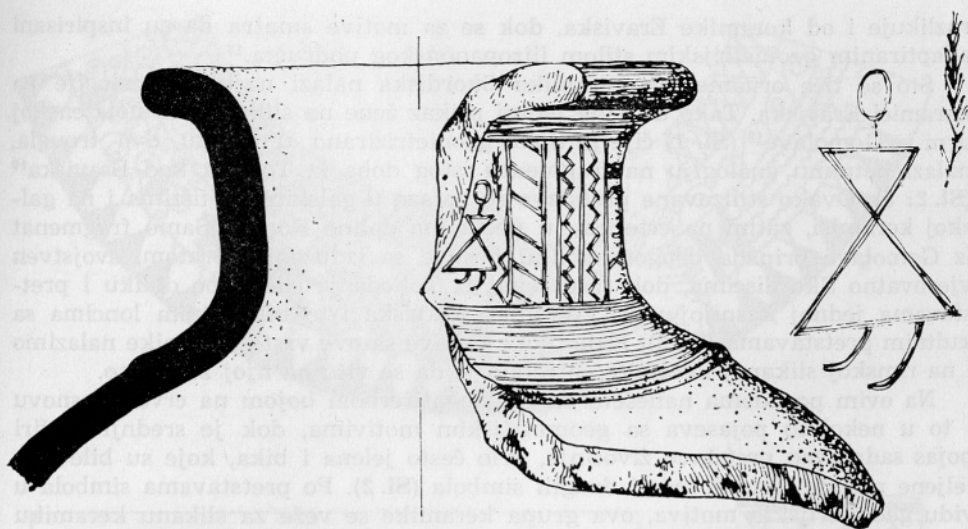
Jedan od problema o kojem je dosta raspravljano ali i do danas nije našao konačno rješenje pretstavlja poreklo rimske slikane keramike. O ovom je pitanju raspravljano prvo povodom publikovanja nalaza iz Bosne i Hercegovine¹ zatim prilikom obrade nalaza iz Sirmiuma² i Panonije³ i obrade nalaza iz Duklje⁴ i Komina kod Pljevlja.⁵ U svim ovim radovima ostalo je otvoreno pitanje porijekla rimske slikane keramike.

Na osnovu nekih sličnih elemenata motiva slikane rimske keramike u Bosni i pojedinih grupa slikane kasnolatenske keramike u Germaniji, Italiji, Panoniji i Českoj iznešena je kao vjerovatna pretpostavka da je rimska slikana keramika u Bosni autohtonog kasnolatenskog porijekla, uzimajući u obzir i slikanu keramiku koja se javlja u Jezerinama u japodskim nekropolama. Sa sigurnošću se to nije moglo tvrditi jer u Bosni još nije nađena karakteristična kasnolatenska keramika. I prilikom obrade nalaza iz Komina se podvlači »da podaci o keltskom porijeklu slikane keramike su još uvijek nedovoljno pouzdani i ako izvjesne indicije u Kominama postoje.«⁶ Na osnovu nalaza rimske slikane keramike u Sirmiumu podvlači se da »rimska slikana keramika ne pokazuje kontinuirani razvoj od keltske slikane keramike« te se zaključuje »da ostaje pitanje da li treba tražiti genetsku podlogu u prauzorima slikane keramike kasnolatenskog doba, koja u rimskom lončarstvu određenih područja pokazuje specifičan i različiti put razvoja.«⁷ Pitanje je dakle ostalo otvoreno, ali je već prilikom obrade nalaza u Bosni s pravom zaključeno, »da tek brojniji i sistematski ispitani nalazi iz rimskog doba, kao i nova sistematska istraživanja latenskih nalazišta mogu unijeti više svjetla u ovaj problem.«⁸

Danas na osnovu novih istraživanja nalazišta iz latenskog doba i novih nalaza slikane rimske keramike jasnije se mogu sagledati uticaji pod kojima je slikana keramika nastala. Prvo o novim rezultatima istraživanja u Bosni.

U Bosni do sada nije otkriveno neko veće nalazište sa latenskom keramikom. Možemo zabilježiti samo slučajni nalaz ostataka latenske nastambe u Jazbinama⁹ kod Bijeljine, koja je otkrivena prilikom istraživanja slavenskog naselja, i nalaz ostataka keramičke peći u Bilimištu kod Zenice.¹⁰ Tu uz latensku sivu keramiku nije nađena latenska slikana keramika.

Što se tiče nalaza slikane keramike iz japodskih grobova iz nekropola u dolini Une, za koju se je pretpostavljalo da su degenerisani kasni izdanci latenske keramike,¹¹ ustanovljeno je na osnovu nove sistematske obrade nalaza¹² da se ona već javlja između 350 i 250 godine pre n. e., dakle da je mnogo ranija. Zatim se podvlači da su njeni oblici autohtoni ne latenski a ornamentika je originalna po svojim motivima, za sada zastupljenim samo u Jezerinama i Ribiću. Ova čisto lokalna keramika nam dakle ne može poslužiti kao uzor iz latenskog doba. Prema tome na osnovu današnjih nalaza latenskog doba u Bosni, otpada naša ranija pretpostavka, da je rimska slikana keramika u Bosni potekla iz autohtonih kasnolatenskih izvora.

Sl. 1: Fragmentat posude kasnolatenskog perioda iz Gomolave.

Abb. 1: Fragment des spätlatènezeitlichen Gefäßes aus Gomolava. (B. Jovanović, *The Scordisci and Their Art*, *Alba Regia* 14, 1975, 168, Fig. 3).

Međutim nalazi rimske slikane keramike nisu ostali ograničeni samo na Bosnu. Novi nalazi su otkriveni u Kominama kod Pljevlja,¹³ u Duklji¹⁴ i Sirmiumu,¹⁵ sa geometrijskim motivima jedino dva primjerka iz Sirmiuma imaju i likovni motiv jelena. I sjevernije u Panoniji je nađen jedan lončić sličnog geometrijskog jednostavnog ukrasa kao na lončiću iz Delilovca (Bosna), u groblju u Kesteliju sa novcem cara Konstantina.¹⁶ Stoga treba vidjeti da li nam predrimski nalazi ovih krajeva daju kakve analogije.

U južnom dijelu rimske provincije Panonije, današnjem Srijemu, a nekađšnjem području keltskog plemena Skordiska, otkriveno je više nalazišta iz doba latena, na kojima je nađena i slikana keramika (Gomolava, Židovar, Rospi Čuprija) sa geometrijskim motivima nanešenim na crvenkastoj ili narančastoj osnovi, a ista tehnika slikanja zastupljena je i kod Eraviska, sjevernih susjeda Skordiska. Isti motivi u jednostavnijim kombinacijama javljaju se i na istodobnoj sivoj keramici uglačani i kod Skordiska i Eraviska. Da pomenemo odmah da se pojedini od ovih motiva u novim kombinacijama i jednostavnijoj tehnici javljaju i na slikanoj rimskoj keramici.

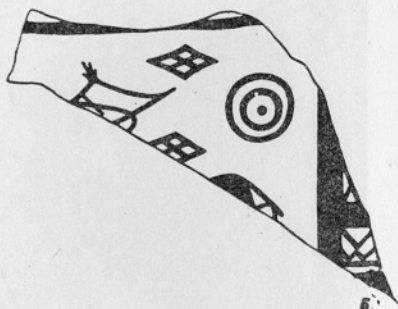
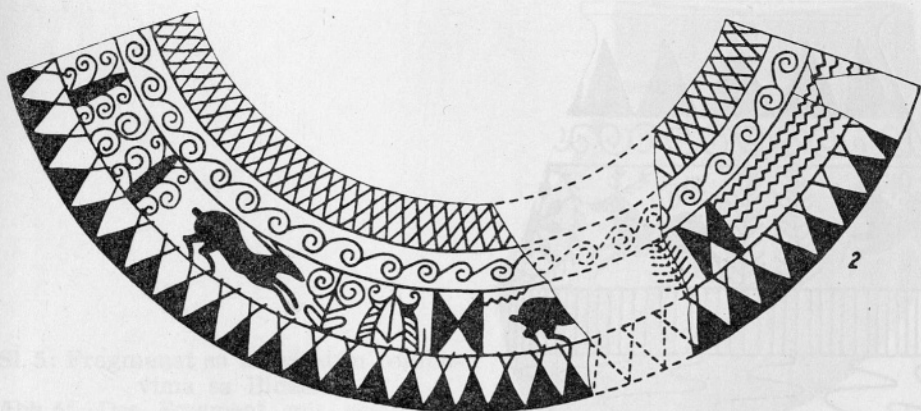
Na osnovu osobito keramičkih kao i drugih nalaza kod Skordiska zaključuje se da Skordisci miješajući se sa ilirskim, panonskim i dačkim starosjediocima unose u kasnolatensku kulturu ovih predjela iliro-panonsku komponentu u zapadnim i dako-tračku u istočnim oblastima stvarajući jednu posebnu kulturu dunavskog bazena. Tako keramika Skordiska nema bliže analogije sa kasnolatenskom centralne i zapadne Evrope, a po obliku posuda (osobito karakterističnim peharom sa dve drške koji su preuzeli od Ilira) se

razlikuje i od keramike Eraviska, dok se za motive smatra da su inspirisani adaptiranim geometrijskim stilom iliropanonskog područja.¹⁷

Što se tiče ornamenata keramika Skordiska nalazi najbliže analogije na keramici Eraviska. Tako do sada jedini prikaz žene na slikanoj kasnolatenskoj urni iz Gomolave¹⁸ (SI. 1) čije je tijelo geometrizirano u obliku dva trougla, nalazi potpunu analogiju na fragmentu istog doba iz Tokoda kod Eraviska¹⁹ (SI. 2: 5). Ovako stilizovane pretstave se nalaze u galskim svetištima i na galskoj keramici, zatim na crtežima u pećinama doline Rone.²⁰ Samo fragmenat iz Gomolave pripada drugom obliku posude sa izduženim vratom, svojstven vjerovatno Skordiscima, dok fragmenat iz Tokoda je sličan po obliku i pretstavama jednoj kasnijoj vrsti keramike Eraviska i to bikoničnim loncima sa kulturnim pretstavama (SI. 3). Kako neke motive sa ove vrste keramike nalazimo i na rimskoj slikanoj keramici potrebno je da se više na njoj zadržimo.

Na ovim posudama nanešeni su ornamenti crnom bojom na crvenu osnovu i to u nekoliko pojaseva sa geometrijskim motivima, dok je srednji najširi pojas sadržavao pretstave životinja, vrlo često jelena i bika, koje su bile odijeljene pretstavama drveća i drugih simbola (SI. 2). Po pretstavama simbola u vidu geometrijskih motiva, ova grupa keramike se veže za slikanu keramiku i sivu keramiku sa uglačanim ornamentima koje pokazuju iste motive. Prema tome ova vrsta keramike je samo nešto kasnija varijanta produkata Eraviska, jer se nastavlja na kasnolatensku slikanu keramiku (datiranu od 50 pre n. e. do 50 g. n. e.). Ona se javlja dakle već u rimsko doba u prvom vijeku n. e. i izrađuje se sve do polovine II vijeka. Svi crteži na pojedinim primjerima i ako imaju slične prikaze razlikuju se među sobom, te je očito da ti primjeri nisu masovna industrijska roba nego individualni produkti, što se vidi i po različitom kvalitetu crteža. Za posude iz Nagyvenyima (SI. 3) i Lovasberénya (SI. 2: 4) se ističe da su to radovi najboljih majstora dok su crteži na fragmentima iz Aquincuma (SI. 2: 2, 3) manje sigurni a životinje loše prikazane.²¹ Kako je ova vrsta posuda nađena većinom u grobovima smatra se da su služile u pogrebnom kultu. Istraživanja su pokazala da su i veće radionice izrađivale ove vaze za kupce koji su još održavali autohtone tradicije.²² Jer sve ove pretstave koje se javljaju na ovim kulturnim posudama kao krug, krug sa zrakama, točak, spirale predstavljaju solarne simbole i uz htonskog jelena i bika sa rogovima koji se završavaju kuglama pojavljuju se uz Teutatesa i druga keltska božanstva. Prema tome su ove posude vezane za kult Kelta²³ koji su živjeli na području Eraviska, čija etnička pripadnost je još sporna. Tim keltskim naseljima pripadaju i lokaliteti Gellérthegy i Tabán (Budimpešta). Još u III vijeku n. e. u Gellérthegyu je nađena rimska ara posvećena Jupiteru sa nadimkom keltskog boga Teutatesa, što svjedoči da su se ovdje još do u kasno doba antike održali keltski kultovi.²⁴

Na brojnom keramičkom materijalu iz ovih naselja kao i na spomenutim posudama sa kulturnim pretstavama nalazimo analogije svim pojedinim motivima rimske slikane keramike samo u nešto drugačijoj konstelaciji. Spomenuli smo već da se i na posudama Skordiska nalaze isti ti motivi, samo su nalazi Skordiska za sada još malobrojni te nam ne mogu pružiti sve analogije. Rimska slikana keramika je prema tome preuzela pojedine motive sa slikane kulturne i sive keramike sa uglačanim ornamentima kasnolatenskog perioda koja se je održala do polovine prvog vijeka n. e. a negdje i do kraja I vijeka (sl. 4).

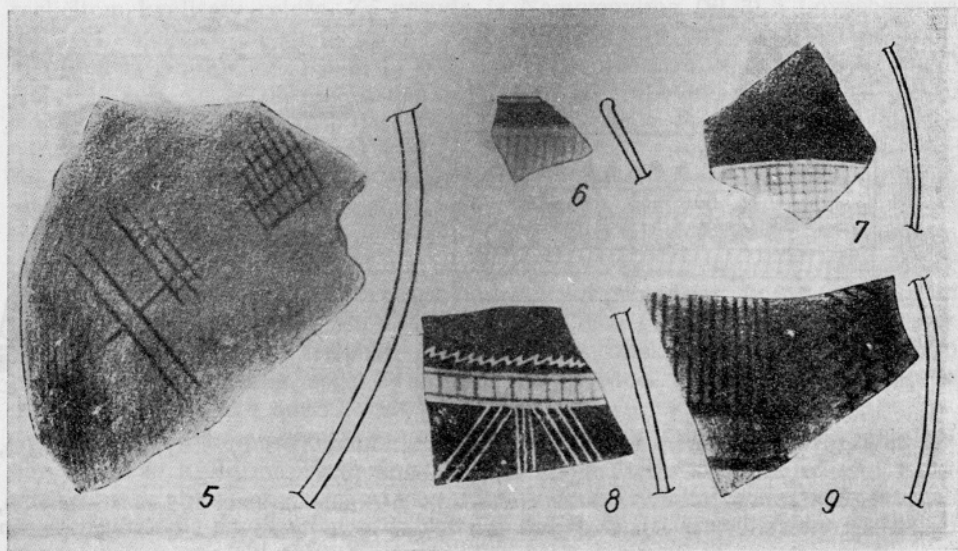
Sl. 2: Figuralni motivi na posudama iz Aquincuma (2 i 3), Lovasberénya (4), Tokoda (5) i Tabána (6).

Abb. 2: Die figuralen Motive auf den Gefäßen von Aquincum (2 u. 3), Lovasberény (4), Tokod (5) und Tabán (6). (É. B. Bónis, Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest, *Arch. Hung.* 47, 1969, Abb. 105).

Sl. 3: Posuda iz Nagyvenyima.

Abb. 3: Das Gefäß aus Nagyvenyim.
(E. B. Vágó, *Alba Regia* 1, 1960, 55, Abb. 7.)

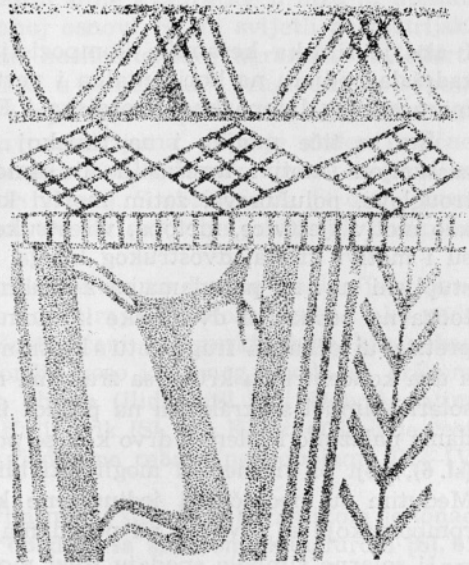
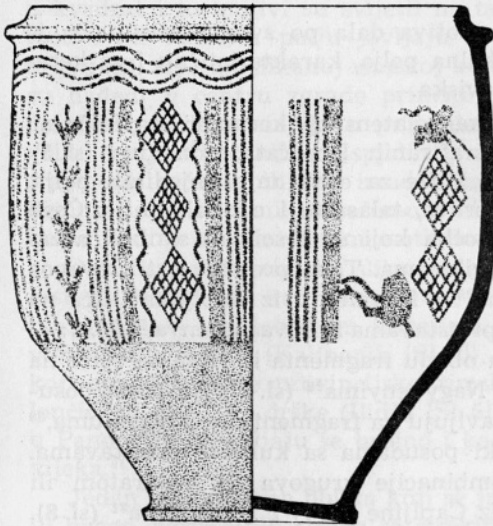

Sl. 4: Ornamenti slikane keramike kasnotatenskog perioda iz Gellérthegeya.

Abb. 4: Ornamente der spätlatènezeitlichen Keramik aus Gellérthegey. (É. B. Bónis, *Arch. Hung.* 47, 25: 5—9.)

Sl. 5: Fragmentat sa mrežastim rombo-
vima sa ilidže.

Abb. 5: Das Fragment mit gegitterten
Rhomben aus Ilidža.

1

2

Sl. 6: Keramika iz Sirmiuma sa pretstavom jelena i drveta.

Abb. 6: Die Keramik aus Sirmium mit der Darstellung des Hirsches und des Baumes.
(O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*,
Beograd 1981, Tab. 54: 1 i 2.)

Sl. 7: Pehar iz Čapljine.
Abb. 7: Der Becher aus Čapljina.

Sl. 8: Pehar iz Kalinovika.
Abb. 8: Der Becher aus Kalinovik.

I ako je rimska keramika kompoziciju motiva dala po svom ukusu, ona je zadržala podjelu na horizontalna i vertikalna polja, karakterističnu i za keramiku kasnog latena kod Skordiska i Eraviska.

Što se tiče motiva i na rimskoj i kasnolatskoj keramici najčešće su zastupljeni motivi mrežastih ili samo šrafiranih kvadrata, rombova (sl. 5), trouglova, polulukova, zatim motivi koji služe za odvajanje pojedinih polja, kao motiv ljestvice, metopa, višestruke prave, talasaste i cik-cak linije. Česti su i motivi kruga, dvostrukog kruga i točka koji su i solarni simboli a zastupljeni su i na posudama sa kulturnim prikazima. Tako pretstave stilizovanog točka na posudi sa dve drške iz Komina²⁵ i fragmentu iz Žabljaka²⁶ liče na pretstavu točka na fragmentu s kulturnim pretstavama iz Lovasberénya,²⁷ (sl. 2: 4) a dva koncentrična kruga sa zrakama na obodu fragmenta iz Komina²⁸ liče na solarni simbol sa zrakama na posudi iz Nagyvenyima²⁹ (sl. 3). Na istim posudama nalazimo i jelena i drvo koji se pojavljuju na fragmentima iz Sirmiuma,³⁰ (sl. 6), koji bi vremenski mogli biti bliski posudama sa kulturnim pretstavama. Međutim su neobične i jedinstvene kombinacije krugova sa kvadratom ili rombom koje se javljaju na posudama iz Čapljine (sl. 7) i Kalinovika³¹ (sl. 8).

U solarne simbole spadaju i svi motivi spirala, kao beskonačna spirala i spirala koja se račva desno i lijevo i može biti jednostruka, dvostruka i trostruka. Beskonačna spirala se javlja na posudi iz Kalinovika³² (Sl. 9) i nalazi analogiju na sivom sudu sa uglačanim spiralama iz Gomolave³³ (Sl. 10) iz kasnog latenskog doba. Jednostruke spirale koje se račvaju nalazimo na posudici

Sl. 9: Pehar iz Kalinovika sa spiralama.

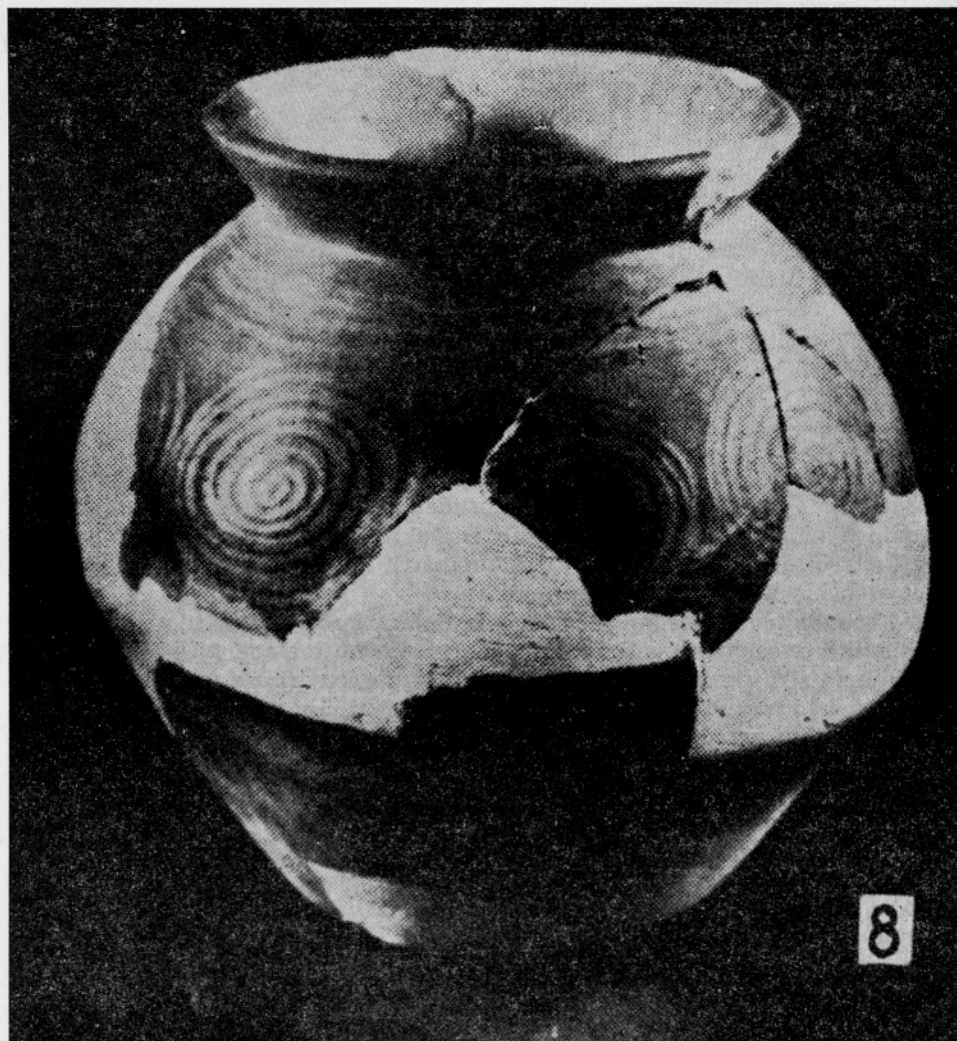
Abb. 9: Der Becher aus Kalinovic mit
Spiralen.

iz Duklje,³⁴ a trostruke na posudici iz Putičeva³⁵ (Sl. 12). Ove se spirale u mnogostrukim kombinacijama javljaju na posudama sa kulturnim prikazima nađenim u Aquincumu³⁶ (Sl. 2: 2, 3). Na posudici iz Duklje se javlja i motiv Sentandrejskog krsta, a analogiju nalazimo u kombinaciji sa polukrugovima na bojenoj kasnolatenskoj urni iz Rospi Čuprije.³⁷

Još nepublikovani fragmenti iz Doboja daju neke nove motive kao kvadrate sa upisanim dvostrukim dijagonalama poredani kao metope, za koje nalazimo analogije na sivoj keramici Tabána, ³⁸ zatim sitne kvadratiće u nizu ili upisani u kvadrat i to motivi su svijetli na tamnoj osnovi. Slični svijetli geometrijski motivi na tamnom polju javljaju se na kasnolatenskoj keramici u Gellérthegyu (Sl. 11) i na slikanoj rimskoj keramici u Sirmiumu.³⁹ Fragmenti iz Doboja su nađeni u centru zgrade principije, i vjerovatno potiču iz keramičke radionice koja je postojala u prigradenim prostorijama, gdje je nađen prilično veliki broj odbačenih neuspjelih fragmenata sive keramike među kojima su fragmenti vrčeva bili fine izrade i tankih zidova. S obzirom da je ovdje izrađivana i fina keramika možemo pretpostaviti da su ovdje proizvedli i slikanu keramiku, sa njoj osobenim motivima.

Dok za motive rimske slikane keramike nalazimo brojne analogije u prehistoriji, oblici ove keramike se već više adaptiraju rimskom ukusu i ako podliježu poneki i autohtonim uticajima. Zastupljeni su rimski oblici kao pehar vertikalnih zidova (Kalinovic [Sl. 8]), lončić koso izvijenog oboda sa drškom koji spada u česte provincijsko rimske oblike (Ilidža [Sl. 5] i Dboj), zatim lončići sa dve i tri drške (Ilidža [Sl. 5], Kalinovic [Sl. 14], Komine) koji je čest u Panoniji,⁴⁰ a javljaju se brojno i kao gledosana roba u nekropolama III—IV vijeka.⁴¹

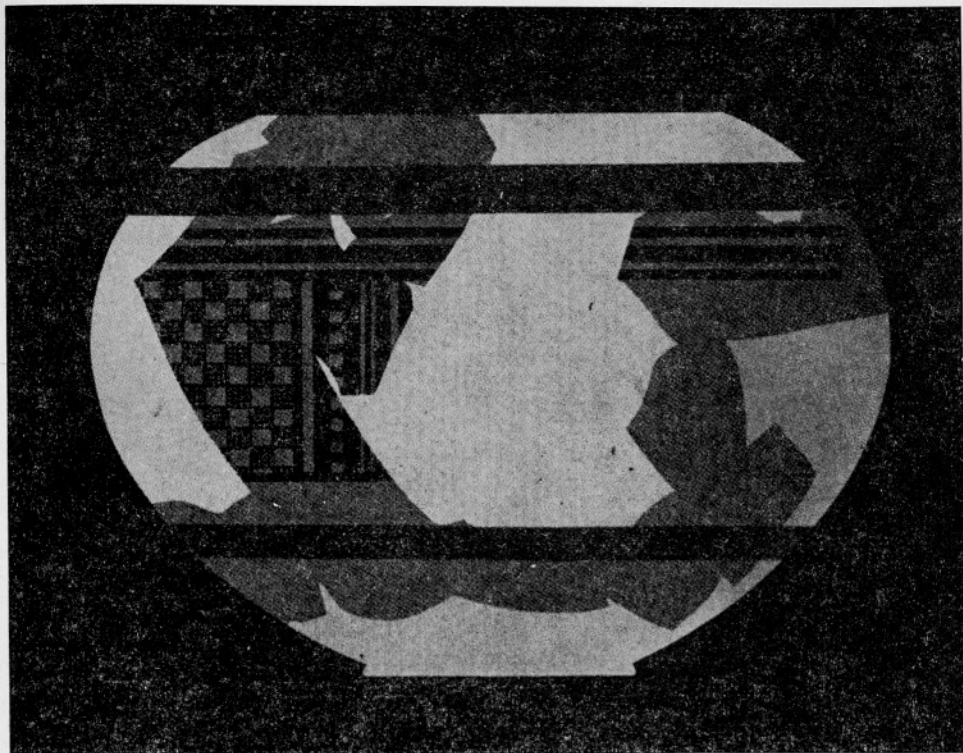
Jedan od najčešćih oblika koji se javlja među slikanom keramikom je lonac ili pehar, vertikalnih strana sa širokim obodom sa žlijebom (kanelurom [Sl. 6: 1]). Dok se ovaj oblik lonca javlja u provincijskoj rimskoj keramici često u III i IV vijeku,⁴² široki obod sa kanelurom javlja se na mnogobrojnim primjerima u više varijanata na loncima i posudama za ostavu u Gellérthegyu i Tabánu gdje su se održali do u rimsko doba.⁴³ Samo dok je na kasnolatenskim posudama ovaj obod horizontalno izvijen na van, jer leži na horizontalno uvijenom

Sl. 10: Posuda sa spiralama kasnolatenskog perioda iz Gomolave.

Abb. 10: Das spätlatènezeitliche Gefäß mit Spiralen aus Gomolava. (B. Jovanović, *Alba Regia* 14, 1975, 169, Fig. 8.)

zidu lonca, na rimskom loncu on je koso izvijen na van i priliže uz vertikalni zid lonca. Ovaj lonac je prema tome lijep primjer stapanja autohtonih i rimskih elemenata. Ovaj oblik posude javlja se skoro u svim predjelima (Ilidža, Putičevo, Konjic, Komine, Sirmium, Cibale) a istraživanja castruma u Doboju su pokazala da se ovaj oblik javlja i kod bijele i kod sive rimske provincijske keramike bez ornamenata. Drugi česti oblik je loptasta šolja čiji oblik nalazimo

Sl. 11: Slikana posuda kasnolatenskog perioda iz Gellérthegy-a.

Abb. 11: Das bemalte spätlatènezeitliche Gefäss aus Gellérthegy. (É. B. Bónis, o. c., Taf. 21: 2.)

već u kasnom latenu (Sl. 11) (Kalinovik, Čapljina [Sl. 7], Đelilovac, Ruma, Sirmium).

Dok za ove oblike koji se češće javljaju moramo pretpostaviti da su produkti nekog jačeg centra ili rađeni pod njegovim uticajem, za sledeće oblike koji se retko javljaju moramo pretpostaviti da su osobenosti lokalnih radionica. Tako se samo dvaput (u Putičevu i Doboju) javlja oblik lopatastog lončića sa širokim ljevkastim vratom (Sl. 12), oblik koji se javlja već na bikoničnim urnama bronzanog doba,⁴⁴ te je svakako nastao pod autohtonim uticajima. Ovaj oblik lončića bez ornamenata nalazimo u Kominama u grobu II vijeka⁴⁵ i na posudama sa dve drške iz Murse.⁴⁶ Lončić iz Putičeva (Sl. 12) i Doboja ima isti ukras trostrukih spirala koje se račvaju na obe strane, a koji smo već spomenuli u vezi sa posudama sa kulturnim prikazima iz Panonije. Najzad među oblicima koji se do sada nisu javili među slikanom rimskom keramikom je i krčag (vaza) iz Duklje.⁴⁷

Već smo istaknuli da se rimska slikana keramika javlja na velikom prostranstvu zauzimajući Panoniju i istočnu prov. Dalmaciju, te je stoga teško

Sl. 12: Pehar iz Putičeva.

Abb. 12: Der Becher aus Putičevo.

Sl. 13: Pehar iz Đelilovca.

Abb. 13: Der Becher aus Đelilovac.

odrediti centre njene produkcije. Sudeći po dosadašnjim nalazima koji su češći na teritoriji Skordiska i istočne i centralne Bosne, ne izgleda da je bilo jačih centara na području Eraviska (gdje je do sada nađeno samo nekoliko pojedinačnih nalaza), nego u donjoj Panoniji kod Skordiska, i ako nalaz posudice u groblju u Kesteliju i druge svjedoče da su i oni produkovali sličnu keramiku. Jedan od velikih centara produkcije u donjoj Panoniji — Srijemu u rimsko doba bio je Sirmium. Sirmium važi po nalazima raznih vrsta rimske provincijske keramike kao najjači keramični produkcionni centar. Zahvaljujući dobrim vezama sa radionicama unutrašnjosti Panonije, sa Dalmacijom, Mezijom, Dacijom, kao i Italijom, Galijom, Germanijom i mediteranskim zemljama razvila se u Sirmiumu živa trgovina, a time i unošenje raznih uticaja, koji keramičkoj produkciji Sirmiuma daju osobinu raznolikosti. Ovu živu trgovinu potstiče i strateški i administrativno-politički položaj Sirmiuma u blizini limesa a kasnije i kao rezidencija careva. O njegovim vezama sa Cibale i Mursom svjedoči veoma sličan materijal ovih radionica.⁴⁸ Isto tako i brojni nalazi sive i zelenogledosane keramike nađeni u centralnoj i istočnoj Bosni svjedoče o jakom uticaju radionica Panonije, dok Hercegovina ima druge vrste keramike. Sličnosti sa Panonijom nalazimo i u nakitu i odijelu žena kao i kultu panonske daće osobito raširenom u dolini Drine.

I po keramičkim nalazima sudeći Sirmium je bio centar trgovine slikane keramike, jer u njemu nalazimo i najljepše primjere sa likovnim pretstavama koje ne nalazimo drugdje. Uz to primjeri nađeni u Sirmiumu pojavljuju se na cijelom području na kome se nalazi slikana keramika. Vjerovatno su pod uticajem radionica Sirmiuma osnivane drugdje i lokalne radionice za što bi govorili i poneki jedinstveni primjeri slikane keramike koje za sada ne nalaze analogija. Slikana keramika se na svim nalazištima nalazi u malom broju (to

pokazuju i nalazi iz Doboja) te se vidi da nije služila svakodnevnim potrebama. Kako se najčešće nalazi u grobovima, služila je vjerovatno, kao i keramika sa kulturnim pretstavama kod Eraviska, posmrtnom kultu. Koliko su još posjednici ove keramike, u doba III i IV vijeka, još poznavali značenje simbola, čuvajući tradicije pradavnih keltskih kultova, teško je po dosadašnjim nalazima ustanoviti. Jedino u Kominama gdje je nađena ova keramika pojavljuju se i keltska imena na nadgrobnim spomenicima. Kako se simbolima pridaje magična moć, vjerovatno su se i drugi služili ovom keramikom u kultne svrhe, s obzirom da je u to doba bilo vrlo rašireno praznovjerje.

Rimska slikana keramika prema tome nije nastavak slikane keramike kasnolatenskog doba, ona se jedino inspiriše motivima slikane keramike Skordiska i Eraviska prilagođavajući ih ukusu svoga vremena. To možemo nazvati samo oživljavanjem pojedinih motiva kasnolatenske tradicije, pojava koju u III i IV vijeku nalazimo i u nekim drugim predjelima. Tako se u Panoniji na limesu koncem IV vijeka javlja vrlo brojno siva keramika sa uglačanim ornamentima, koja i po formama i ornamentima pokazuje srodnost sa kasnolatenskom keramikom, te se smatra da su je izrađivala plemena kod kojih su se još očuvala autohtone tradicije. Pripisivali su je Hunima, ali su sada nađene i peći ove keramike u jednom rimskom utvrđenju na limesu uz peći provincijsko rimske keramike te se vidi da je i ona panonski produkt, a datira se od 370 god. do polovine V vijeka.⁴⁹ Jedan fragmenat ove keramike nađen je i u Doboju.

Ovo oživljavanje kasnolatenskih tradicija u kasnoj antici, kada je uslijed kriza i nesigurnih puteva nastao ponovo cvat lokalnih radionica, možemo pratiti i u nekim drugim predjelima. Pri obradi keramike iz Bosne smo već spomenuli takve lokalne radionice u Compiegneu, Bonnu, Lezoux-u.⁵⁰ Slične lokalne radionice kao u Lezoux-u, otkrivene su nedavno i u centru Galije.⁵¹ Autor ističe, da i ovdje među pojedinim radionicama, i ako se na ovoj slikanoj keramici javljaju slični latenski motivi i to figuralni, mrežastih rombova, geometrijskih figura i drveta, postoje razlike, jer svaka radionica ima i svojih osobenosti.

I u Španiji se pojavljuje u III i IV vijeku slikana keramika sa raznim geometrijskim motivima, snopovima kosih linija, drvetom, a javljaju se i polu-

Sl. 14: Posudica sa tri drške iz Kalinovika.

Abb. 14: Das Gefäß mit drei Henkeln aus Kalinovik.

krugovi sa zrakama na obodu slično kao u Kominama i na keramici s kulturnim prikazima. Za ove motive se smatra da su to degenerisani motivi keltiberske autohtone keramike. I ovdje radionice pokazuju lokalne osobenosti.⁵²

Prema tome naša slikana rimska keramika je samo jedna od sličnih pojava oživljavanja autohtonih elemenata, samo s tom razlikom, da je posredstvom jakih trgovačkih centara, raznešena iz svoje kolijevke donje Panonije i u susjedne teritorije. Dosadašnjim nalazima sigurno je datirana u III i IV vijek, dok još nemamo sigurnih arheoloških podataka za njenu pojavu već koncem II vijeka, što smo pretpostavili, kao što je već rečeno, na osnovu likovnih pretpostava na keramici iz Sirmiuma. Upoređujući pojedine primjere naših nalaza slikane keramike možemo pratiti i postepenu degeneraciju motiva, od likovnih, preko bogatih geometrijskih motiva do sasvim jednostavnih raznih vrsta linija. Najjednostavniji primjeri sa linijama su i najkasniji, i sigurno datirani u IV vijek (Đelilovac [Sl. 13], Kesteli, Kalinovik [Sl. 14]).

Ona je vjerovatno u početku još produkt rimskih radionica namijenjen kupcima koji su držali do autohtonih tradicija sudeći po likovima i simbolima na keramici iz Sirmiuma koji se javljaju i na keramici sa kulturnim prikazima, u Panoniji još u polovini II vijeka. Vremenom je vjerovatno, zahvaljujući i općenitom vjerovanju u magičnu moć simbola, prihvaćena i od drugih kao kulturna keramika, što svjedoči veliki teritorij na kome se pojavljuje i to najčešće u grobovima.

Po novim brojnim nalazima sudeći, ova keramika se ne bi mogla pripisati jednoj određenoj plemenskoj skupini. Za određivanje etničke pripadnosti nisu dovoljni ni dosta malobrojni pojedinačni nalazi (Keszthely-Dobogó, Intercisa, Balaton, Tolnatamasi, Brigetio),⁵³ raštrkani na teritoriji Eraviska. Sličnost⁵⁴ ovih nalaza u Panoniji i naših nalaza u Bosni na koju se ukazuje, vidjeli smo da potiče iz zajedničkih uzora, koji nas vode još u prehistorijski period Eraviska i Skordiska. Koliko bi eventualno još u kasno doba rimskog carstva pojedini primjeri pripadali sopstvenicima sličnih etničkih skupina mogli bi posvjedočiti samo brojniji i bolje dokumentovani novi nalazi.

¹ I. Čremošnik, Nalazi bojene keramike u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, GZM 15—16, 1961.

² O. Brukner, Osnovne forme i tehnike rimsko-provincijske keramike u Sirmijumu, *Radovi sa Simpozijuma »Hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji«*, Izdanja Muzeja grada Zenice 2, 1971.

³ O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslavenskom delu provincije Donje Panonije*, Dissertationes et Monographiae 24, Beograd 1981.

⁴ A. Cermanović — D. Srejović — V. Velimirović, La nécropole romaine à Duklja (Doclea), *Inventaria Archaeologica* 8, 1965.

⁵ A. Cermanović — D. Srejović — Č. Marković, Nécropoles romaines à Komini près de Pljevlja, *Inv. Arch.* 15, 1972.

⁶ A. Cermanović-Kuzmanović, Slika na keramika i njena problematika, *Stariinar* 24—25, 1973—1974, 105.

⁷ O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslavenskom delu provincije Donje Panonije*, 32.

⁸ I. Čremošnik, o. c., 199.

⁹ I. Čremošnik, Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 15, 1977, 230.

¹⁰ V. Paškvalin, Antički nimfej u Putovcima kod Zenice, GZM 34, 1979, 71—72.

¹¹ I. Čremošnik, o. c., 196.

¹² Z. Marić, Japodske nekropole u dolini Une, GZM 23, 1968, 18.

¹³ A. Cermanović — D. Srejović — Č. Marković, *Inv. Arch.* 15, 1972, grob 55 i 56.

- ¹⁴ A. Cermanović — D. Srejšović — V. Velimirović, *Inv. Arch.* 8, 1965, grob 89/1.
- ¹⁵ O. Brukner, o. c., T. 54, 1—2.
- ¹⁶ K. Sági, Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, 12, 1960, 187, sl. 42, 22.
- ¹⁷ B. Jovanović, The Scordisci and their Art, The Celts in central Europe, *Alba Regia* 14, 1975, 169 i Utvrđena naselja na zemlji Skordiska, *Situla* 20—21, (Zbornik St. Gabrovec), Ljubljana 1980, 378.
- ¹⁸ B. Jovanović, *Alba Regia* 14, 1975, sl. 83.
- ¹⁹ É. B. Bónis, Die spätkeltische Siedlung Gellérthehy-Tabán in Budapest, *Archaeologia Hungarica* 47, Budapest 1969, sl. 105, 5.
- ²⁰ É. B. Bónis, o. c., 220—222.
- ²¹ E. B. Vágó, Kelten- und Eraviskengräber von Nagyvenyim und Sárkeszi, *Alba Regia* 1, 1960, 60—62.
- ²² C. Poczy, Vases peints au musée d'Aquincum, *Archaeologiai Értesítő* 79/2, 1952, 107.
- ²³ É. B. Bónis, o. c., 218—220.
- ²⁴ É. B. Bónis, o. c., 215.
- ²⁵ Cermanović — Srejšović — Marković, *Inv. Arch.* 15, 1972, grob 55/2.
- ²⁶ I. Čremošnik, Istraživanja u Mušićima i Zabljaku, *GZM* 25, 1970, 99, T. 4, 33.
- ²⁷ É. B. Bónis, o. c., sl. 105, 4.
- ²⁸ A. Cermanović-Kuzmanović, *Stari nar* 24—25, 1973—4, T. 4, 6.
- ²⁹ É. B. Bónis, o. c., T. 105, 1.
- ³⁰ O. Brukner, o. c., T. 54, 1, 2.
- ³¹ I. Čremošnik, o. c., T. I, 6, 2.
- ³² I. Čremošnik, o. c., T. I, 1.
- ³³ B. Jovanović, *Alba Regia* 14, 1975, 168, sl. 3.
- ³⁴ A. Cermanović — D. Srejšović — V. Velimirović, *Inv. Arch.* 8, 1965, grob 89/1.
- ³⁵ I. Čremošnik, o. c., T. 2, 3.
- ³⁶ É. B. Bónis, o. c., sl. 105, 2 i 3.
- ³⁷ J. Todorović, *Skordisci*, Novi Sad—Beograd 1974, T. 29.
- ³⁸ É. B. Bónis, o. c., sl. 16, 2.
- ³⁹ O. Brukner, *Radovi sa simpozijuma*, Izdanja muzeja grada Zenice 2, 1971, T. 5, 5 i 6.
- ⁴⁰ O. Brukner, o. c., T. 103—107.
- ⁴¹ D. Janković, Pokretni nalazi sa nekropole i utvrđena kod Kladova, *Stari nar* 24—25, 1973—1974, 213, T. 17, 10, 15.
- ⁴² E. Gose, *Gefäßstypen der römischen Keramik in Rheinland*, Beiheft der Bonner Jahrbücher 1, 1950, Nr. 217—218.
- ⁴³ É. B. Bónis, o. c., sl. 60,5; 61,12; 95,5; 4,19; 64,20.
- ⁴⁴ Z. Letica, Praistorijska nekropola »Pesak«, *Stari nar* 24—25, 1973—1974, 172, T. 6/2.
- ⁴⁵ A. Cermanović — D. Srejšović — Č. Marković, *Inv. Arch.* 15, 1972, grob 84 a.
- ⁴⁶ O. Brukner, o. c., T. 103, 1, 2.
- ⁴⁷ A. Cermanović — D. Srejšović — V. Velimirović, *Inv. Arch.* 8, 1965, grob 89/1.
- ⁴⁸ B. Vikić-Belančić, Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit, *Archaeologia Jugoslavica* 11, 1970, 31—38.
- ⁴⁹ S. Soproni, Spätrömische Töpferöfen am Pannonischen Limes, *Acta Rei Cretariae Romanae fautorum* 10, 1968, 30—33.
- ⁵⁰ I. Čremošnik, o. c., 197.
- ⁵¹ A. Ferdier, Céramique peinte tardive dans la région Centre, *Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est*, 25/1, 1974, 251—265.
- ⁵² Dimas Fernandez Galiano, Un nuovo tipo de ceramicas Romanas de tradition Celtiberica, Segovia (*Symposium de arqueologia Romana*), Barcelona 1977, 175—183.
- ⁵³ K. Sági, *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*. Fontes archaeologici Hungariae, Budapest 1981, 106.
- ⁵⁴ K. Sági, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, 12, 1960, 246.

Zusammenfassung

Das Problem der Herkunft der römischen bemalten Keramik wurde schon mehrmals besprochen,¹⁻⁵ aber man kam zu keinen sicheren Ergebnissen. Erst die neuen Funde (aus Pljevlja, Duklja, Sirmium)¹²⁻¹⁴ zeigten, dass diese Keramikart nicht nur in Mittel- und Ostbosnien, sondern auch auf einem grossen Territorium von Pannonien bis zur Adria zu finden ist. Diese neuen römischen Funde wie auch neue latènezeitliche Funde aus Südpannonien im Gebiet der Skordisker^{17, 18} und aus dem pannonischen Gebiet der Eraviker¹⁹ ermöglichen jetzt gründlichere Untersuchungen.

Die Vermutung, die römische bemalte Keramik könnte ihren Ursprung in der latènezeitlichen Keramik Bosniens haben, hat keinen sicheren Beweis, da bisher Latènezeitliche Funde, ausser in Nordbosnien^{8, 9} nicht vertreten sind; hier lebt die autochthone illyrische Keramik weiter. Das haben auch die neu bearbeiteten Funde aus Jezerine erwiesen.¹⁰⁻¹¹

Die neuen Funde im Gebiet der Skordisker (Gomolava [Abb. 1], Židovar, Rospicuprija) und der Eraviker (Gellérthey-Tabán) bieten mit ihrer bemalten sowie grauen Keramik mit eingeläteten Verzierungen^{18, 19} aus der späten Latènezeit Analogien für die geometrischen Motive der römischen bemalten Keramik. Bei den Eravikern erscheint noch eine dritte Gruppe von Gefässen²¹ mit Symbolen (Abb. 2 u. 3), die auch auf unserer römischen Keramik erscheinen. Diese Art der Keramik zeigt auch die gleichen Symbole wie zwei spätlatènezeitliche Scherben mit figürlichen Darstellungen, gehört aber schon der Römerzeit an (J. 50 bis 150 u. Z.). Die Darstellungen der Tiere wie auch der Symbole auf diesen römerzeitlichen Gefässen werden dem keltischen Religionskreis zugesprochen^{23, 24} und haben einen apothropäischen Charakter, da man die Gefässe meistens in Gräbern fand.

Von diesen drei Gruppen der pannonischen Keramik hat unsere bemalte Keramik die Einteilung in horizontale und vertikale Felder übernommen. Die geometrischen Motive (gegitterte oder schraffierte Rhomben, Quadrate, Dreiecke, Halbkreise, Horizontal-, Zick-Zack- und Wellenlinien) übernahm sie von der bemalten und grauen latènezeitlichen Keramik (Abb. 11 u. 10), die solaren Symbole (den Kreis, das Rad,^{25, 26, 28} die verschiedenen Arten der Spirale³²⁻³⁵), den Baum und die Tiere jedoch von den Gefässen mit religiösen Darstellungen (Abb. 2). Die Motive wurden allerdings dem römischen Geschmack angepasst.

Die Formen unserer bemalten Keramik zeigen mehrere beliebte römische Formen⁴⁰⁻⁴² (Napf [Abb. 6: 1]; Becher mit ausladendem Rand [Abb. 5]; Töpfchen mit zwei und drei Henkeln [Abb. 14]), andere kommen aber aus dem prähistorischen Formengut⁴³⁻⁴⁴ (runde Schale [Abb. 11]; bikonischer Becher [Abb. 12]). Diese Tatsachen verraten, dass die bemalte römische Keramik nicht das Weiterleben der spätlatènezeitlichen darstellt. Sie ist vielmehr ein Produkt der Römerzeit, die die Symbole und Motive der pannonischen Keramik übernimmt und nach ihrer Art darstellt. Als Beigabe für die Gräber produzierte man sie für Menschen, die noch ihre einheimischen Kulte pflegten, was zum Beispiel der chthonische Hirsch auf den Gefässen von Sirmium³⁰ (Abb. 6: 1 u. 2) bezeugt. Die Keramik blieb aber bis in das 4. Jahrhundert beliebte Zugabe in den Gräbern, wiewohl die Ornamente sich vereinfachten und die Vorstellungen verblassten.

Eines der Produktionszentren dieser Keramik war sicher Sirmium,⁴⁸ wo man auch die schönsten Beispiele fand. Nach Bosnien ist diese Keramik sicher auf Handelswegen gelangt, denn auch die anderen Keramikarten zeigen hier einen starken Einfluss Pannoniens.

Unsere bemalte römische Keramik ist keine alleinstehende Erscheinung. Diese Renaissance der autochthonen Motive kommt in der Spätantike auch auf der Keramik mit eingeläteter Verzierung des 4.—5. Jh. in Pannonien,⁴⁹ auf den bemalten Keramik aus Lezoux⁵⁰ und Zentralgallien,⁵¹ wie auch auf einer Gruppe bemalter Keramik in Spanien⁵² vor. Auch die Motive dieser Keramikgruppen leitet man von spätlatènezeitlichen Vorbildern ab.